

Бечко Я. В.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української та іноземних мов
Уманського національного університету садівництва
E-mail: yanabechko@i.ua

УЧАСТЬ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ ВАРІАНТІВ ІМЕННИКА УКР. *ВОГОНЬ* У ФРАЗЕОТВОРЕННІ

У статті розглядається питання про участь лексико-семантичних варіантів багатозначного іменника укр. *вогонь* у фразеотворенні сполук із відповідним ключовим компонентом. Встановлюються структурні типи фразеологічних одиниць, щодо яких семантеми досліджуваного іменника укр. *вогонь* беруть на себе фразеотворчу функцію.

Ключові слова: фразема, внутрішня форма, фразеотворення, ключове слово, смисловий розвиток, структура, семантема, багатозначність.

У статті ми виходимо із засадничої для нашого дослідження тези, згідно з якою багатозначна лексема бере участь у фразеотворенні «через» свої лексико-семантичні варіанти, виступаючи в цьому процесі саме у вигляді того чи іншого з лексико-семантичних варіантів, властивих їй як одиниці словникового складу мови. Ми спираємося на наявність (за винятком цілком непрозорих ідіом) мотиваційного співвідношення між тією чи іншою семантемою ключового слова, з одного боку, й інтегральним значенням фраземи, яка містить це слово, з іншого, адже саме певне уявлення про конкретний характер такого співвідношення і дозволяє нам його констатувати. Ми звертаємось до мовної інтуїції, яка дозволяє відчувати смисловий зв'язок між значенням фраземи і значенням слова, вжитого в її складі, і на цій підставі зробити висновок про використання цієї семантеми в іншій фраземі і, отже, про відображення цієї лексичної семантеми на фразеологічному рівні.

Актуальність такого дослідження полягає у важливості розробки проблеми характеру семантичних взаємовідношень між одиницями лексичного та фразеологічного рівнів мови, що є одним з давно поставлених, але й досі важливих у теоретичній фразеології питань (тут необхідно згадати праці І. О. Мельчука [3, с. 73–80] та В. М. Телії [5, с. 502–503]).

За мету нашої рбзвідки ми поставили з'ясувати, якою мірою відтворюються системи значень іменника укр. *вогонь*, коли вони використовуються як підстава фразеотворення і лежать в основі формування фразеологічних одиниць. Відповідно, ми визначили перед собою такі завдання: 1) з'ясувати, які з лексико-семантичних варіантів зазначеного іменника проявляють свою активність у фразеотворенні, беручи участь у вираженні змісту останніх, а які – ні; 2) яким є структурний та функціональний характер сполук, щодо яких окремо взяті лексико-семантичні варіанти беруть на себе фразеотворчу функцію.

За об'єкт нашого дослідження ми обрали українські ідіоматичні фраземи номінативного і предикативного характеру, порівняльні звороти, прислів'я і приказки, усталені мовленнєві формули, в яких ключовим компонентом виступає іменник укр. *вогонь*.

Предметом нашої рбзвідки є семантеми іменника укр. *вогонь*, що використовуються у процесі фразеотворення.

Як показує проаналізований нами матеріал лексикографічних джерел, вихідне значення лексеми укр. *вогонь* «стан горіння узагалі та в його позитивно-утилітарному («опалення, освітлення») і негативно-деструктивному («пожежа») аспектах» виражається в різних типах фразеологічних одиниць. Ця семантема реалізується в таких різновидах фразем:

1) у прислів'ях та приказках: укр. *од злодія угли остануця, а од огню не зостануця и угли* [6, с. 458]; *до гарячого каменю ще й вогонь приклада* [4, с. 58]; *з малої іскри великий вогонь* [6, с. 197];

2) у порівняльних зворотах: укр. *боятися (стерегтися) як вогню* – «дуже сильно боятися» [7, с. 21], *як вогонь з водою* – «хтось перебуває у непримиренних стосунках із кимсь» [7, с. 220]; *накинутися як вогонь на суху солому* – «дуже швидко, жадібно» [2];

3) в усталених мовленнєвих формулах: укр. *огонь го там знає, не я!* із коментарем «досадна поговорка» [1, с. 626]; *огонь би ти свійтий спалив!* із приміткою укладача «Святий огонь часто в значінню грому» [1, с. 626]; *хай (нехай) воно (він, вона) ясним вогнем (полум'ям) горить / згорить (загориться)* – «уживається для вираження великого незадоволення, роздратування, досади з якогось приводу» [2];

4) у стилістично нейтральних фраземах, що служать засобом первинної номінації: укр. *мандрівний (блукаючий) вогонь* – «блідо-синє світіння, що виникає під час згорання болотного газу – метану» [7, с. 102]; *вічний вогонь* [7, с. 38]; *огонь свійтий* – «грім, блискавиця» [1, с. 625] (це останнє ми розглядаємо як вираз, належний і до традиційної народної метеорологічної термінології);

5) в ідіомах *sensu stricto*: укр. *з вогню та в полум'я* – «з однієї неприємності в іншу, ще гіршу» [2]; *гратися з вогнем* – «поводитися необережно, не думаючи про наслідки; ризикувати» [2]; *між двома вогнями* – «у безвихідному становищі» [7, с. 104].

Усі ці й подібні їм ідіоми вживаються в образно-переносному значенні, але для одних із них (їх значно більше) є можливим і дослівне прочитання (часом більш-менш умовне), хоча саме ідіоматичне витлумачення становить для них їхній *raison d'être* (тобто причину їхнього виникнення й існування), пор.: укр. *з малої іскри великий вогонь* [6, с. 197]; *не до поросят свині, як свиня в огні* [6, с. 120].

Натомість для інших таке дослівне витлумачення видається неможливим: укр. *огонь 'д огневи присувати* [1, с. 626]; *правда не втоне у воді, не згорить у вогні* [7, с. 154]; *аж вогню давати (кресати)* [2].

Похідна семантика лексеми укр. *вогонь*, пов'язана з військовою сферою, – це «стріляння з вогнепальної зброї». Вона реалізується в українських фразеологізмах таких типів:

1) в ідіоматичних фраземах, з яких усі також мають дослівний (неідіоматичний) відповідник, належний до військової сфери: укр. *відкривати вогонь* [7, с. 36]; *прийняти на себе вогонь* – «прикрити, уберегти кого-небудь від небезпеки, неприємностей, ганьби і т. ін.» [2]; *викликати / виклика́ти вогонь на себе* – «свідомо, навмисне брати на себе всю складність, чийось вину або відповідальність за щось» [2]. Ще раз підкреслимо, що всі ідіоматичні фраземи, які стосуються семантичного варіанта «стріляння з гвинтівок, гармат», мають як прямі, так і переносні варіанти: перші стосуються безпосередньо військової сфери і становлять дослівні термінофраземи, однак образно-переносні належать до сфери міжособистісних стосунків і є ідіомами.

В українській мові ми зафіксували приклади, у яких лексема *вогонь* входить до складу фразеологізмів у значенні «світло, джерело освітлення», напр.: *(вдень) з вогнем не знайти* – «1. важко чи неможливо щось відшукати; 2. що-небудь дуже рідкісне, виняткове» [2]; *на вогник* – «для відпочинку, розмов» [2].

Слово *вогонь (вогник)* у своєму переносному семантичному варіанті «душевне піднесення, натхнення; пристрасть, запал; про того, хто має дуже енергійну, запальну вдачу» виступає у словосполучах *з вогником (з вогнем)* – «1. захоплено, натхненно працювати; 2. сповнений завзяття, енергії; палкий» [2] і *без вогника* – «1. працювати неенергійно, мляво, без піднесення, захоплення; 2. людина без завзяття, неенергійна» [2], однак, наскільки можна судити, ці сполуки є, строго кажучи, не ідіоматичними, а дослівними, оскільки в них слово *вогник* виступає у значенні, синонімічному значенню слів *завзяття, натхнення* (пор. *працювати з вогником / із завзяттям / із натхненням / з енергією* тощо), а це свідчить, що сполука має дослівний сенс.

Досліджений нами фразеологічний матеріал дозволяє зробити висновок, що у фразеотворенні української мови відповідна лексема в основному використовуються лише у двох семантичних варіантах, а саме: «процес горіння» та «стріляння з вогнепальної зброї». Подібна нерівномірність розподілу лексико-семантичних варіантів досліджуваної лексеми у плані їх застосування на

фразеологічному рівні у низці випадків компенсується у такий спосіб: відсутність уживаності тієї чи іншої вторинної семантики у внутрішньофразеологічному контексті ніби урівноважується тим, що синонімічне їй значення виражається в контексті цілісного значення фраземи, як значення фразеологічно пов'язане (фразеопохідне), ніби щоразу заново мотивуючись відповідною, зокрема вихідною семантемою ключового слова. Виходить так, що семантичний розвиток такого слова у складі фраземи ніби ще раз відтворює виникнення відповідного лексико-семантичного варіанту. Результатом цього є відношення синонімії між обома семантичними варіантами, фразеологічним і лексичним, але ця синонімія має тут не абсолютний, а відносний характер, оскільки фразеологічне значення сприймається як стилістично відзначене, натомість словниковий лексико-семантичний варіант є стилістично нейтральним.

Список використаної літератури

1. Галицько-руські народні приповідки : у трьох томах / [зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко]. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 1–3.
2. Інтегрована лексикографічна система «Словники України», версія 1.05. Інститут мовно-інформаційних досліджень НАН України [Електронний ресурс]. – Довіра, 2001–2005.
3. Мельчук И. А. О терминах «устойчивость» и «идиоматичность» / И. А. Мельчук // Вопросы языкознания. – М., 1960. – № 4. – С. 73–80.
4. Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1989. – 480 с.
5. Телия В. Н. Фразеология / В. Н. Телия // Общее языкознание. Внутренняя структура языка / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1972. – С. 456–516.
6. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [авт.-уклад. М. Номис]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
7. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / [авт.-уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко]. – К. : Радянська школа, 1978. – 447 с.

Бечко Я. В. Участие лексико-семантических вариантов существительного укр. *вогонь* в формировании фразеологизмов

Анотація

В статье рассматривается вопрос об участии лексико-семантических вариантов многозначного существительного укр. *вогонь* в фразеобразовании фразеологизмов с соответствующим ключевым компонентом. Устанавливаются структурные типы фразеологических единиц, в отношении которых семантемы исследуемого существительного укр. *вогонь* берут на себя фразеопроизводящую функцию.

Ключевые слова: *фразема, внутренняя форма, формирование фразеологизмов, ключевое слово, смысловое развитие, структура, семантема, многозначность.*

Bechko Y. V. Participation of lexical-semantic variants of the noun Ukr. *вогонь* in the process of phraseological unit formation

Summary

*The object of the research are Ukrainian nominative and predicative idiomatic phraseological units, but also comparative phrases, proverbs and speech formulae with the common key lexical component Ukr. *вогонь*.*

*The main aim is to establish structural types of phraseological units which are formed with the help of semantemes of the noun Ukr. *вогонь*.*

*The article focuses on the issue of participation of lexical-semantic variants of the polysemous noun Ukr. *вогонь* in the process of formation of phraseological units sharing the common key lexical component.*

*It was found that individual semantemes of noun Ukr. *вогонь* differing with respect to the number of phrasemes they occur in, as well as highly selective as to structural-functional types of such phrasemes.*

The author describes the nature of interrelationships between meanings this noun has as lexical entities and derived meanings it develops within phrasemes.

The analysis of idiomatic phraseological units with the key lexical component of thermal meaning should be continued because the problem of interrelationships between the lexico-semantic and lexico-phraseological levels of the language system is currently important in phraseology.

Key words: *idiom, inner form, phraseological unit formation, key lexical component, sense development, structure, semanteme, polysemy.*